

Mövzu 1. Zoocoğrafiya elminin inkişafının qısa tarixi

Biocoğrafi tədqiqatlara əsasən zoocoğrafiyanın inkişaf tarixində 1. XV11 əsrin ortalarını əhatə edən botaniki- zoocoğrafi işlərin əlaqələndirildiyi təbii fəlakətlər nəzəriyyəsinin hakimliyi dövrü, 2. XIX əsrin ikinci yarısında Darwin nəzəriyyəsi əsasında zoocoğrafi, ekoloji tədqiqatların güclü inkişaf dövrü 3. XX əsrin ortalarına qədər zoocoğrafiyanın tarixi və ekoloji istiqamətlərinin dialektik materializmlə mübarizə şəraitində tədqiqi dövrü mühüm yer tutur.

Müxtəlif regionların faunası sistemləşdirildikdən sonra onlar arasında uyğunsuzluğun müasir təbii amillər və ərazinin geoloji tarixi nəticəsində yaratdığı səbəbləri araşdırmağa başlayır. İlk mərhələdə müvəffəqiyyətlə inkişaf etsə də zoocoğrafiya sahəsində məlumatların toplanması botaniki coğrafiyaya nisbətən xeyli ləng gedirdi. Bu tədqiqatın gedişində əsas nəzərə çarpan məsələlərdən biri botaniki- coğrafi tədqiqatların aparılması və hətta toplanan məlumatların eyni tədqiqatçı tərəfindən işlənməsi idi. Yalnız XIX əsrdə botanik və zoocoğrafların elmi maraqlarını sahələr üzrə ayırmaq mümkün oldu.

XV111 əsrdə təbiəti, o cümlədən Rusiyanın faunasını öyrənmək məqsədilə ekspedisiya yaradıldı. P.S. Pallasın, İ. S. Lepexinin və başqalarının iştirakı ilə dəfələrlə təşkil edilmiş ekspedisiyalar Rusiya ərazisinin müxtəlif bölgələrinin heyvanlar aləmi haqqında xeyli məlumat toplamışlar. 1775- ci ildə S. Kraşennikov tərəfindən Kamçatka ərazisinin heyvanat aləmi barədə ilk monoqrafiya dərc edildi. Zoocoğrafiya elminin XV111 əsrdə tədqiqatçısı A. Humbolt hesab edilir. O, zoocoğrafiyanın ilk yaradıcısı hesab edilir. Həqiqətən də ilk dəfə elmdə A. Humbolt botaniki- coğrafi tədqiqatları inkişaf etdirərək onun zoocoğrafi tədqiqatlara da tətbiqi ideyasını irəli sürmüşdür.

A. Humboltun tədqiqatlarından sonra botaniki- zoocoğrafi tədqiqatlar böyük sürətlə inkişaf etməyə başlayır. İlk dəfə olaraq dünyanın müxtəlif regionlarının faunası haqqında xeyli məlumatlar əldə edildi.

Zoocoğrafiya sahəsində hələ A. Humboltdan əvvəl (1777) tədqiqatları ilə fərqlənən E. Simmerman ayrı-ayrı heyvan növlərinin törəmə mərkəzlərinin mövcudluğunu, onların yayılmasında materik və okeanların rolunu göstərməklə yayılma oblastının sahəsinə görə məməlilərin təsnifatını vermişdir. E. Simmerman tədqiqatlarında iki elm sahəsini ayrı-ayrı bölgəsinin heyvanat aləminin tədqiqi ilə məğul olan zooloji- coğrafiya və heyvanların növ və başqa taksonlarının coğrafi yayılmasını tədqiq edən coğrafi zoologiya sahələrini ayırır.

Xeyli vaxt keçdikdən sonra bir çox tədqiqatçılar E. Summermanın fikri ilə razılaşırlar. Belə ki, 1951- ci ildə N.A. Bobrinski müxtəlif vilayətlərin fauna və heyvanlar aləmini öyrənən ilk yanaşmanı-coğrafi, heyvanların coğrafi yayılmasını tədqiq edən ikinci yanaşmanı- bioloji yanaşma qəbul etməyi təklif edir. E. Simmermandan fərqli olaraq Bobrinski fikrincə zoocoğrafiya coğrafiya elmləri sisteminə, coğrafi zoologiya isə biologiya elmləri sisteminə daxildir. Yer kürəsini zoocoğrafi regionlara ayırmağa dəfələrlə səy göstərilmişdir. Hələ 1953-cü ildə L. Şmard dünya okeanında 10, quruda -21 zoocoğrafi aləm ayırmağı təklif etmişdir ki, onlardan bir neçəsi indi də zoocoğrafi vilayət və əyalət kimi qalmaqdadır. Zoocoğrafi tədqiqatların tarixi (geoloji) istiqaməti E. Forbasın əsərlərində (1846) geniş əksini tapmışdır. O, Böyük Britaniya adaları ilə materiklər arasında geoloji keçmişdə sıx əlaqə olduğunu göstərmişdir.

Heyvanlar aləminin tədqiqinə ekoloji yanaşma ekologiyanın banilərindən biri K.F. Rulye tərəfindən 1854- cü ildə irəli sürülmüşdür. K.F. Rulyenin tərtib etdiyi proqramda heyvanat aləminin hər bir növünün xarici mühit amilinin təsirinə münasibətinin qiymətləndirilməsinin vacibliyi göstərilir. Rulye zoologiyanın əsas bölmələrindən birini “Orqanizmlərin coğrafi yerləşməsi” adlandıraraq heyvanat aləminin indiki və ilkin yayılma enliklərini ayırmışdır.

K.F. Rulyenin yetirməsi N.A. Severtsov öz müəlliminin ideyalarını davam etdirərək 1855- ci ildə “Voronej quberniyasında vəhşi heyvanların və quşların həyatında dövrü dəyişkənlik” adlı ilk ekoloji monoqrafiyasını nəşr etdirir. Bu monoqrafiyada biocoğrafiyanın gələcək inkişafı üçün böyük əhəmiyyət kəsb edən, orqanizmlərin yerləşməsi və müxtəlif landşaftların heyvanat aləminin inkişafına təsir edən ekoloji amilləri haqqında məlumatlar vermişdir.

Beləliklə, XIX əsrin ortalarında zoocoğrafiyanın əsas istiqamətləri inkişaf etməyə başlayır və bu inkişaf mərhələsində Ç. Darvin təkamül nəzəriyyəsi meydana gəlmişdir. 1859- cu ildə Ç. Darvinin növlərin təbii seçmə yolu ilə əmələ gəlməsi adlı əsəri (Növlərin mənşəyi) o dövrdə zoocoğrafiyanın biocoğrafi vəhdətini təşkil edən dəlillərə əsaslanırdı.

Inkişafın bu mərhələsində zoocoğrafiya sahəsində xeyli irəliləyiş yaranmışdır. 1875- ci ildə statistik metoda əsaslanaraq P.L. Skleter zoocoğrafi vilayətlər sistemini işləyib hazırlayır. 1868- ci ildə Ç. Darvinin dostu T. Tensli qurunun fauna vilayətlərinin bölgüsünü təkamül prinsiplərinə əsaslanaraq aparmağı təklif edir. T. Tenslinin fikrincə fauna bölgüsü heyvanat sinfinin (Əsasən məməlilərin) əsas inkişaf mərkəzini özündə əks etdirməlidir. Yuxarıdakı fikrə əsaslanan R. Lidekker 1896- cı ildə Yer kürəsində 3 zoocoğrafi aləm-

Notogey(kisəllilərin və birdəliklilərin inkişaf etdiyi mərkəz). Neogey (kəmdişlilərin inkişaf etdiyi mərkəz), Arktozey(əsasən ali ətənəli məməlilərin inkişaf etdiyi mərkəz) ayırır.

Zoocoğrafi tədqiqatlarda tarixi istiqamətlər A.R. Uoellesin “ Malay arxipelaqının zoocoğrafiyası”,(1860), “ Heyvanların coğrafi yayılması” (1876), “ Ada həyatı” (1880) klassik əsərlərində öz əksini tapmışdır. A.R.Uolles öz coğrafi bölgü sistemini Sklelerin və Hekslinin təkamil prinsipinə uyğun tərtib edərək, həmin sistemə zoocoğrafi yarımvilayətlər kateqoriyasını əlavə etmişdir.

Bir çox zoocoğraflar orqanizmlərin yayılma xüsusiyyətlərini izah edərkən guya indiki materiklər keçmişdə “ quru körpülər” vasitəsilə birləşdiyi ideyasını irili sürürdülər. Bu dövrdə müxtəlif müəlliflər müasir okean boğaz və materiklərin yerində Arktidi,Lemuri, cənubi Atlantida, şimali Atlantida, Qondvana, Berinq və bir çox digər olduğunu güman edirdilər.Sonralar bu fərziyələrin bir neçəsi geoloji tədqiqatlar nəticəsində əsaslandırılmışdır. Bu dövrdə qurunun zoocoğrafi tədqiqatlarından fərqli olaraq Dünya okeanının zoocoğrafiyası istiqamətində tədqiqat işləri xeyli ləng gedirdi.İlk dəfə 1895- ci ildə fiziki- coğrafi amillərə əsaslanmaqla Dünya okeanının zoocoğrafi rayonlaşdırılması cəhdi A.E.Ortmana məxsusdur. Bu cəhdin tətbiq edilməsində əsas meyar 1873-76- cı illərdə məşhur ingilis gəmisini “ Çellencer”- də təşkil edilmiş ekspedisiyanın və bir çox başqa ekspedisiyaların okeanoqrafiya sahəsində topladıqları qiymətli məlumatlardan ibarət idi.

Keçmiş Sovetlər İttifaqında zoocoğrafiya sahəsində yerinə yetirilmiş böyük elmi işlərdən V.Q. Gertnerin “ Ümumi zoocoğrafiya (1936), N.A.Bobrinnskinin “ Heyvanat coğrafiyası” (1946),N.A. Bobrinnskinin “ Zoocoğrafiya kursu” 1951,L.A. Zenkeyeviçin “ Dənizlərin məhsuldarlığı və fauna” (1947-51) əsərlərinin zoocoğrafiyanın inkişafında xüsusi rolu oldu. Bu dövrdə xarici ölkə tədqiqatçılarından S.Ekkimanın” Dənizlərin zoocoğrafiyası” (1935), R.Hessenin “Ekoloji əsaslarla zoocoğrafiya” (1924), F. Dalın “ Ekoloji zoocoğrafiyanın əsasları” (1921-23), İ.Q.Barto-lomyu, V.E.Klark və P.Q. Qrimşounun böyük xidmətləri olmuşdur.

Hazırda zoocoğrafiya və biocoğrafiya kursu bütün MDB ölkələrinin universitetlərində və pedaqoji institutlarda, rumıniya, Macarıstan, Almaniya, ABŞ, Braziliya, İngiltərə, Yaponiya və bir çox digər ölkə universitetlərində tədris edilir. Dünyanın 50-dən artıq universitetlərində bu fəndən kafedralar fəaliyyət göstərir.